

УДК

Г. С. Губко
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

**ПРАЦІ М. В. ЛОМОНОSOVA
У КНИЖКОВІЙ КУЛЬТУРІ ТА НАУЦІ XVIII ст.**

Присвячено працям відомого вченого, дослідника, поета, поборника розвитку просвіти та економіки Михайла Васильовича Ломоносова. Розглянуто основні напрями наукової діяльності вченого, охарактеризовано його фундаментальні праці за примірниками, що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. Прослідковано художні та видавничі особливості видань праць Ломоносова, які характеризують книжкову культуру XVIII ст.

Ключові слова: М.В. Ломоносов, книжкова культура, конволют, алігат, друкарські прикраси, оправа, гравюра, поезія, граматики, металургія, фізика, хімія, астрономія.

Михайло Васильович Ломоносов – російський вчений, письменник, художник – вніс значний вклад в історію світової науки та культури. Серед його творів є праці з різних галузей знань. Учений зробив важливі відкриття в хімії та фізиці, створив перший в Росії хімічний кабінет, здійснював унікальні спостереження стосовно проходження планети Венера через диск Сонця, досліджував електричні явища, склав план північного морського шляху, розробив проект Московського університету, в подальшому названого на його честь. М.В. Ломоносов вперше ввів у науковий обіг багато нових наукових термінів, які закріпилися й у побуті.

У Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ) є сотні видань М.В. Ломоносова, дослідження його творчості, є також рукописні документи, пов'язані з ним. Серед книжок почесне місце займають видання XVIII ст., що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань (далі – ВСРВ), загалом близько 60 видань праць вченого, з яких майже 30 – прижиттєві (надалі в дужках будуть подаватись шифри книг з колекції граж-

данського друку ВСРВ). Переважна більшість з них до фонду відділу надійшла в складі давніх книгозбірень: бібліотек Київської духовної семінарії, Києво-Печерської лаври, Олександро-Невської лаври, Почаївського монастиря, Київського Пустинно-Миколаївського монастиря, Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії, Фундаментальної бібліотеки Подільської духовної семінарії, бібліотеки імператорського Університету св. Володимира, бібліотек Національного подільського державного українського університету, Чернігівського указного училища, Волинського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини, приватних бібліотек С.І. Маслова, Л.М. Модзалевського, М.О. Студієнка та ін.

Свого часу російська дослідниця Г.М. Мойсеєва виявила понад 40 друкованих книг і рукописів з бібліотеки Києво-Могилянської академії, на сторінках яких учений залишив безліч власних різноманітних поміток. На основі рукописів з фондів Бібліотеки Академії наук Росії нею проводилося вивчення почерку М.В. Ломоносова, прийомів його роботи над рукописами своїх і чужих творів, було визначено характерну для нього манеру використання джерел, систему розмітки тексту, приміток до нього тощо. Г.М. Мойсеєво було встановлено основні елементи позначень олівцем і чорнилом, які вчений використовував у своїх примітках: «NB» на полях, обведення окремих абзаців, коло з крапкою у центрі, решітка та хрест [7].

Кілька книжок з його власноручними записами та примітками зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, а саме: «Латинська грамати́ка Альвара», «Короткий вступ до логіки», «Латинська філософія. Курс лекцій». Дуже ймовірно, що помітки вченого є й на інших рукописних документах, але поки що ми не маємо в цьому остаточної впевненості. Ці записи та примітки М.В. Ломоносов залишив на книгах під час свого навчання у Києво-Могилянській академії. З приводу цієї поїздки дослідники висловлювали різні припущення. За однією з версій, причиною було його виключення з Московської слов'яно-греко-латинської академії за те, що він при вступі безпідставно вказав на своє дворянське походження. Вірогідно, задум стати студентом Києво-Могилянської академії визрів у М.В. Ломоносова під впливом київських учителів і за підтримки найвпливовішого на той час у Росії «могилянця» Феофана Прокоповича. Час перебування в Академії точно не встановлено (за однією версією, з жовтня 1734 приблизно до лютого 1735 р., за іншою – до липня того ж року), але очевидно, що М.В. Ломоносов відві-

дував окремі лекції, багато часу проводив в академічній бібліотеці [2, 330]. Для нього також не могло пройти марно вивчення унікальної архітектури Києва – Успенського собору Києво-Печерської лаври, Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого монастиря. Прославлена «київська мусія» (тобто кольорове скло для мозаїчного собору) можливо стала згодом джерелом «мозаїчної» творчості самого Ломоносова, його мозаїк «Нерукотворний Спас» і «Петро I».

Сьогодні М.В. Ломоносова знають, в основному, як ученого, але за його життя російське суспільство вважало Михайла Васильовича насамперед поетом. Після того, як 1748 р. Кирило Розумовський вручив імператриці Єлизаветі I вітальну оду, написану М.В. Ломоносовим, до автора твору прийшла поетична слава. Імператриця відразу подарувала автору дві тисячі карбованців. Існує легенда, що в казні на той час були лише мідні гроші, і нагороду було видано саме ними. Для того, щоб доставити її М.В. Ломоносову, довелося використати два вози. Відтоді ломоносовські оди стали обов'язковою частиною всіх придворних урочистостей. Написані «високим штилем», що вирізняється надзвичайною піднесеністю, вони захоплювали слухачів. Дві його оди, дещо пізніші за часом створення, знаходяться у ВСРБ: «Ода всепресветлейшей державнейшей великой государыне императрице Елисавете Петровне и наследнику ея величества внуку Петра Великого пресветлейшему государю великому князю Петру Феодоровичу и супруге его пресветлейшей государыне великой княгине Екатерине Алексеевне на всевожденное рождение пресветлейшаго государя великого князя Павла Петровича сентября 20 дня 1754 года» [1754] з написом «E Bibliotheca Illustrissimi Gabrielis Metropolitae Kijoviensis Anno 1783 nouemb: 15 Die» (Гр 5579(4)) та «Ода всепресветлейшему державнейшему великому государю императору Петру Феодоровичу самодержцу всероссийскому...» [1762] (Гр 5161(3)). Призначення од М.В. Ломоносова – возвеличення монархії в особі її правителів і героїв; цьому найбільш відповідала урочиста піндарична ода. Всі елементи її стилю повинні виражати основне почуття – піднесене здивування, змішане з благоговінням перед величчю та силою державної влади і її носіїв. Це визначало собою мову оди, її віршований розмір – чотиристопний ямб без піріхіїв або чисті ямбічні вірші [5]. М.В. Ломоносова вважають основоположником російської оди, який затвердив її в якості основного ліричного жанру феодально-дворянської літератури XVIII ст.

У 1748 р. було надруковано «Риторику» – перший російсько-

мовний друкований посібник з теорії літератури й ораторського мистецтва. Всього у ВСРВ зберігається чотири видання «Риторики», датовані 1748 р. Перше видання було надруковане наприкінці 1747 р., але постраждало під час пожежі, що сталася в бібліотеці Академії наук 5 грудня 1747 р. Передрук окремих аркушів було завершено 7 червня 1748 р., коли 527 примірників «Риторики» було віддано на продаж до Академічної книжкової лавки. Примірник цього видання з ВСРВ має печатку бібліотеки Києво-Печерської лаври та належав соборному старцю ієромонаху Досифею Іващенку, на що вказує чорнильний напис на титульній сторінці (Гр 5748). Тираж другого видання був майже вдвічі більший: 1200 примірників було видано у 1765 р. Набір здійснювався за коректурними аркушами 1747–1748 рр., правленими рукою М.В. Ломоносова, але частина його правок не була врахована [8, 168]. Видання надруковано на папері з водяним знаком 1764 р. Примірник цього видання з ВСРВ належав Олексію Попельницькому, історику та бібліофілу, частина великої бібліотеки якого розпорошена у фондах НБУВ. Третє видання вийшло в світ у 1776 р. тиражем 1000 примірників (Гр 5746), а четверте – не раніше 1784 р., оскільки надруковано на папері з водяним знаком цього року (Гр 3640, Гр 1759).

Не можна сказати, що до М.В. Ломоносова в Росії ніхто не цікавився риторикою. На той час вже були підручники з цього предмета, але або церковнослов'янською, або латинською мовами, а М.В. Ломоносов написав свою працю російською. Посібник М.В. Ломоносова був першим загальнодоступним керівництвом з красномовства, а також, по суті, першою в Росії хрестоматією світової літератури, що включала й кращі твори російської словесності. «Риторика» складається з трьох традиційних на той час розділів: «об изобретении, украшении, расположении». В своїй праці автор виділяє такі дисципліни: риторіку – вчення про красномовство загалом, ораторію – настанови до складання виступів у прозі, поезію – настанови до складання поетичних творів.

Значне місце в діяльності вченого займала редакторська та реферативна робота. М.В. Ломоносов був співробітником і перекладачем науково-популярного журналу «Месячные примечания в “Ведомостях”». Під його редакцією видавались витяги російською мовою з серії наукових праць Петербурзької Академії наук «Novi Commentarii» – «Содержание ученых рассуждений». У 1748 р. М.В. Ломоносов став головним редактором газети «Санкт-Петербургские

ведомости», а у 1754 р. виступив ініціатором створення нового науково-популярного журналу «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие», де розміщувались не тільки оригінальні популярно викладені наукові твори, але й перші перекладні статті, художня проза, вірші. За десять років існування журнал згуртував навколо себе значні наукові та літературні сили і справив вплив на розвиток періодичного друку. М.В. Ломоносов виклав основні теоретичні та методичні вимоги до складання реферату й організації реферативної справи [3, 384].

Однією з важливих проблем, що цікавила вчених у XVIII ст., було питання про природу електричних явищ. М.В. Ломоносов дуже багато займався даною галуззю фізики, намагаючись знайти першопричину цих явищ та виявити сутність природи електрики. Він прагнув вивчити деякі її прояви, перш за все, атмосферну електрику, що породжує блискавку. На початку 1750-х років М.В. Ломоносов разом зі своїм колегою Г.В. Ріхманом за допомогою особливої електровимірювальної установки, так званої громової машини, почав вивчення атмосферної електрики. Спираючись на свої спостереження, Ломоносов зробив важливе для того часу відкриття: електричні заряди в атмосфері існують і при відсутності блискавки. У липні 1753 р., спостерігаючи під час грози за дією громової машини, від удару блискавки загинув Г.В. Ріхман. М.В. Ломоносов важко пережив смерть друга та колеги. Проте ця трагічна подія не вплинула на бажання вченого продовжувати наукові дослідження. Деякі результати своїх спостережень у сфері атмосферної електрики він виклав у «Слове о явлениях воздушных, от электрической силы происходящих», яке має гарний супровідний ілюстративний матеріал.

У 1751 р. було видане перше прижиттєве зібрання творів М.В. Ломоносова, здійснене за ініціативою автора, – «Собрание разных сочинений в стихах и в прозе» (Гр 1859, Гр 3654/1, Гр 3654/1², Гр 1539). У світ вийшла лише перша книга, хоча автор збирався видати ще три томи своїх творів у віршах і прозі, але цей план з невідомих причин залишився нездійсненим. Друге прижиттєве видання зібрання творів М.В. Ломоносова з авторськими доповненнями та правками вийшло 1757 р. (Гр 1792, Гр 3644, Гр 3655/1). Спершу планувалося, що до першого тому мають увійти лише художні твори, а у випадку, якщо обсяг виявиться недостатнім, то й «Слово о пользе химии». Перший том друкувався з лютого 1757 по вересень 1758 р. і вийшов у світ у більш розгорнутому вигляді, ніж пла-

нувалося, з датою виходу 1757 р. Другий том, датований 1759 р., вийшов у 1765 р. (Гр 1368, Гр 1779, Гр 3656/2, Гр 3656/2⁽²⁾). У цьому виданні був портрет Ломоносова, виконаний французьким художником-гравером Етьєном Фессаром. Він не сподобався вченому, і на його вимогу був перегравійований Х.А. Вортманом, який замінив морський пейзаж на задньому плані зображенням частини Усть-Рудницької фабрики та зробив деякі інші правки. Під портретом вигравійовано вірш М.М. Поповського: «Московский здесь Парнасс изобразил витию...» [9, 163].

1755 року було надруковано «Российскую грамматику» (Гр 1541), що витримала чотирнадцять перевидань і зберігала практичне значення протягом ста років. Це була перша друкована граматики, написана російською мовою. 1755 року авторський рукопис було вперше здано в набір, а в 1757 р. – випущено в світ. Примірник цього видання у ВСРВ має печатку Київського Пустинно-Миколаївського монастиря. У 1764 р. книга вийшла в перекладі І.Л. Стафенгагена німецькою мовою з доповненнями Ломоносова.

Усього існує п'ять видань «Российской грамматики», датованих 1755 р., але виданих протягом 1757–1785 рр. У ВСРВ зберігається перше (Гр 1541 – з печаткою Бібліотеки Київського Пустинно-Миколаївського монастиря), друге (Гр 3653 – з власницьким написом «с книг иеромонаха Бялко[ва]»; Гр 480) та п'яте (Гр 1875, Гр 5558) видання. Однією з відмінних ознак першого видання є наявність гравійованого фронтиспісу. Працюючи над виданням своїх творів, Ломоносов постійно турбувався про прикрашання їх гравіюрами, відтиснутими як з мідних, так і з дерев'яних дощок. Одна з відомих гравюр, зроблених за задумом Ломоносова, – згаданий фронтиспіс до «Российской грамматики». Наприкінці рапорту, поданого до канцелярії Академії наук 17 жовтня 1755 р., Ломоносов писав: «Для украшения помянутой грамматики прилично напереди поставитъ грыдоровальный лист, которого при сем сообщаю идею»: «Представитъ на возвышенном несколько ступеньми мeste престол, на котором сидит Российский язык в лице мужеском, крепком, тучном и притом приятном; увенчан лаврами, одет римским мирным одеянием. Левую руку положил на лежащую на столе растворенную книгу, в которой написана: Российская грамматика; другую простирает, указывая на упражняющихся в письме гениев, из которых один пишет сии слова: Российская история, другой: Разныя сочинения. Подле сидящаго Российского языка три нагия грации,

хватаясь руками, ликують и из лежащего на столе подле грамматики рога изобилия высыпает к гениям цветы, смешанные с антиками и с легкими инструментами разных наук и художеств. Перед сим тронем на другой стороне стоят в куче разные чины и народы, Российской державе подданные, в своих платьях. Наверху над всем сим ясно сияющее солнце, которое светлыми лучами и дышущими зефирами прогоняет туман от Российского языка. В середине солнца – литера Е под императорскою короною. Позади солнца – следующий на восходе молодой месяц с литерою П, который принятый от солнца лучи испускает от себя на лежащую на столе Российскую грамматику» [4, 45]. Фронтиспіс гравіював І.О. Соколов з малюнка І.Е. Гриммеля, який дещо змінив композицію, зобразивши в її центрі жінку зі скіпетром – імператрицю Єлизавету Петрівну.

За проектом Ломоносова була зроблена і вступна гравюра до окремого його видання «Петр Великий» (Гр 512, Гр 5585(2), Гр 3645), на якій «ізображен крылатый гениус с факелом в руке, стоящий за спиной императора. У ног Петра копошатся озабоченные и восторженные купидоны, один с циркулем, другой у глобуса, третий с лирой и т. д.» [4, 46].

Як автор Ломоносов був тісно пов'язаний з книговидавничим виробництвом, часто безпосередньо брав участь в організації виробничих процесів. М.В. Ломоносов користувався послугами «грыдыральной» палати видавництва Академії наук. Він уміло використовував шрифти, що дозволяло виділяти в своїх публікаціях положення, які є найбільш значимими; курсивом надруковані близькі російському вченому просякнуті патріотичним почуттям слова. Для видання «Российской грамматики» видавництву довелося спеціально замовляти «литеры с акцентами». Канцелярія Академії на прохання видавництва замовила «абиссинские и эфиопские слоги» для граматики Ломоносова за малюнком, який виконав він сам [1, 128].

Треба сказати, що М.В. Ломоносов постійно цікавився питаннями оформлення видань, пильно слідкував за всіма етапами видавничої роботи, починаючи з оформлення книги та закінчуючи оправою вже надрукованих видань. Гравюри в них близькі за стилем і технікою до пам'ятників античності та італійського мистецтва XV–XVI ст. Багато часу М.В. Ломоносов приділяв складанню проектів придворних ілюмінацій, зображення яких теж гравіювалися. У ВСРВ зберігається яскравий приклад такого видання, яке є досить рідкісним: «Описание феиерверка: которой в продолжение всенародной

радости о вожденнейшем рождении его императорского высочества великого князя Павла Петровича... зажжен был в Санкт-Петербурге Октября 24 дня 1754 года» (Гр 1310). Гравюра розташована на вкладному аркуші, відразу за титулом, має незвичайні алегоричні зображення, яким М.В. Ломоносов дає пояснення на наступних двох сторінках: «Изображение на среднем большем щите представляет отверстый Храм Славы, в середине которого видно на постаменте имя ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА под короною, осияваемое свыше исходящими из треугольника лучами... На другом щите по правую сторону изображен на горизонте Знак небесный Весы... В стороне видно на щиту имя Его Императорского Высочества, пред которым Россия, стоя на коленях, воссылает к Богу молитвы... На щите по левую сторону представлена Благодарность, которая получая с высоты Рог Изобилия, держит в руке горящее сердце, для показания искренней».

Не менш уважно М.В. Ломоносов ставився до вибору простіших друкарських прикрас: віньєток, заставок, набірних елементів. Прагнення до різноманіття, бажання уникати повторень при оформленні кожного поетичного та прозаїчного твору, кожного розділу його книги було одним з основних принципів роботи Ломоносова над виданням. У випадках, коли набір виливних прикрас вже вичерпувався – спрощував окремі малюнки для уникання повторів. Він ввів у російське художнє оформлення кілька нових віньєток. Серед них – віньєтка з «Рассуждения о большей точности морского пути» (1759 р.; Гр 327(4)). Наступного року вона ж була відтиснута на титульному аркуші іншого видання – «Краткой российской летописец» (Гр 3638, Гр 176, Гр 1537 – з ескібрисом Л.М. Модзалевського; Гр 1599, Гр 3639(1), Гр 3638⁽²⁻⁸⁾, Гр 1877) та надалі прикрашала інші російські академічні видання до 1793 р.

М.В. Ломоносов приділяв багато уваги останній стадії оформлення своїх видань – виготовленню оправ, що вирізняються у нього великою різноманітністю: розкішні дорогі «в красной тафте», «в золотом глазете, по обрезу с золотом», «в мраморном переплете по красному обрезу», «во французском переплете». Такі книжки призначались для подарунків впливовим вельможам і навіть самій імператриці. Виготовляли для праць Ломоносова й більш прості, дешевші оправы «в золотой бумаге», «в турецкой бумаге», «в золотой бумаге по обрезу с золотом». Проте більша частина тиражу просто зшивалась. Наприклад, у вересні 1750 р. Ф. Розенберг, на

замовлення Ломоносова, оправив «Оду е. и. в. ... великой государыне имп. Елизавете Петровне...» (1750 р., тираж 200 прим.). Він зробив одну оправу «в золотом глазете, по обрезу с золотом, оклеенный [переплет] в золотую бумагу», вартістю 40 коп. за примірник (ода, мабуть, призначалася для імператриці Єлизавети), дві оправи «в красной тафте» теж по 40 коп. за оправу, 20 – «в золотой бумаге по обрезу с золотом» по 14 коп. за оправу. Решта – 177 примірників «Оди» – були просто зшиті (по 2 коп. за примірник). За оправи та роботу по всьому тиражу Ломоносов заплатив значну на той час суму – 7 рублів 54 коп. [4, 58–59].

Характерним явищем для книжкової культури XVIII – першої чверті XIX ст. було створення конволютів – штучних збірників різних видань і рукописів під однією оправою. У ВСРВ ряд праць М.В. Ломоносова теж зберігаються в конволютах. Власницькі конволюти були поширені серед бібліофілів: купуючи вроздріб окремі видання, власники потім замовляли для них або виготовляли самі різноманітні оправи, на корінцях яких могли бути зазначені скорочені назви, номери томів, роки тощо. Видавці формували багатотомні ілюстровані та нерозпродані видання у видавничі конволюти й оправляли їх у шкіру або просто папір. Таким чином, вони стимулювали й виготовлення конволютів користувачами.

Більше десяти видань М.В. Ломоносова у ВСРВ є алігатами (тобто частинами) у складі конволютів. Серед них є кілька таких, що зберігаються в Бібліотеці в одному примірнику. Наприклад, «Слово похвальное всепресветлейшей державнейшей великой государыне императрице Елисавете Петровне самодержице всероссийской, на пресветлый и торжественный день восшествия на всероссийский престол ... ноября 26 дня 1749 года» [1749] (Гр 326(3)) знаходиться в конволюті, що складається з 6 алігатів, має дві наліпки: Фундаментальної бібліотеки імператорського Університету св. Володимира (бібліотеки генерал-ад'ютанта Д.Г. Бібікова, померлої Університету його дочкою, графинею Кассіні в 1898 р.) та «Bibliothèque du prince E. Lwoff». Видання «Разсуждение о большей точности морского пути» [1759] (Гр 327(4)) входить до складу конволюту, що складається з 12 частин, на форзаці є зміст конволюту та напис: «Получено от Библиотеки Киевской Духовной Семинарии». Дві праці входять до складу одного конволюту, що складається з 6 алігатів: «Слово о происхождении света новую теорию о цветах» [1756] (Гр 4691(2)) і «Слово о рождении метал-

лов от трясения земли» [1757] (Гр 4691(3); на форзаці цього конволюту чорнилом розписано його зміст та зроблено напис: «Ex Libris Clarissimi viri Johannis Samoilocicz dignissimi Rhetorices in Academia Kioviensi magistri et Gimnasiarcha bibliothecae Academiae Kioviensis applicatus 1783. anno octomb: 24. Die».

Більшість з цих конвolutів має напівшкіряну оправу, обклеєну папером, часто з мармуровим малюнком (синього, жовтого, червоного кольору), корінець та нарізники зі шкіри. Один з примірників (Гр 5948(1) повністю обтягнутий шкірою з тисненням візерунку по краях і на корінці. На форзацах і звороті обкладинки кількох конвolutів міститься їхній зміст, написаний чорнилом. Конвolutи, що включають в себе оди, як правило, є великоформатними (2°) та мають просту картонну обкладинку, а список переліку алігатів у них відсутній.

Великим захопленням ученого була російська історія. 1753 року імператриця Єлизавета I повідомила М.В. Ломоносова про те, що «воліла б бачити Російську історію, написану його стилем». Як результат, була створена «Древняя Российская история» – основна історична праця Ломоносова, де він порівняв російську історію з історією Римської імперії. Видання вийшло в світ вже після смерті автора в 1766 р. (Гр 3637, Гр 2174 – з екслібрисом «Библиотека М.О. Студієнко», Гр 1878, Гр 3637⁽²⁻⁷⁾, Гр 5233). Примірник під шифром Гр 3637⁽⁶⁾ має власницький напис: «Из книг архимандрита Николая Цвета бывшего в Китае царствующем граде Пекине от 1771-го года по 1792 год».

Відпрацьовуючи окремі розділи «Российской истории», М.В. Ломоносов склав «Краткий российский летописец с родословием» (Гр 3638, Гр 176, Гр 1537, Гр 1599, Гр 3639(1), Гр 3638⁽²⁻⁸⁾, Гр 1877), де в стислій формі виклав усі основні події російської історії з 862 р., залучаючи сюди й Київську Русь, по 1725 р. Це видання надалі полегшило дослідникам роботу з літописами та іншими історичними документами. Примірники даного видання у ВСРБ мають печатки бібліотеки Імператорської Академії наук, Фундаментальної бібліотеки Університету св. Володимира, бібліотеки Київської духовної семінарії, Інституту народної освіти, Волинського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва та старовини, М.О. Студієнка, екслібрис Л.М. Модзалевського. Крім того, ще за життя М.В. Ломоносова «Летописец» був перекладений німецькою мовою, потім двічі перевидавався (в 1767, 1771 рр.), а в 1767 р. вийшов його англійський переклад.

Ще в 1740-х роках М.В. Ломоносов вивчав мозаїчні роботи, привезені з Риму графом Михайлом Воронцовим. Рецепт виготовлення скляних сплавів (смальт) зберігався італійцями в суворій таємниці. М.В. Ломоносова охопило бажання розкрити її. Протягом двох років він цілими днями перебував у своїй лабораторії й крок за кроком ішов до мети. Зрештою, він відкрив спосіб отримання смальти будь-якого кольору. Йому довелося самому стати художником, тому що майстрів-мозаїчників у Росії не було. Запланована М.В. Ломоносовим програма робіт з виготовлення різних барвників і дослідження умов отримання кольорового скла була завершена в другій половині 1752 р. За цей час він зробив понад дві тисячі дослідних плавок. Всього за своє життя вчений провів більше чотирьох тисяч експериментів, пов'язаних із технологією силікатних матеріалів. Улітку 1752 р. він завершив першу роботу – мозаїчний образ Богоматері, який подарував імператриці Єлизаветі. Після цього він узяв собі двох учнів і склав мозаїчний портрет Петра I. 1753 року Єлизавета I подарувала М.В. Ломоносову маєток за 64 версти від Петербурга в Усть-Рудицях і 200 душ кріпаків для роботи на скляній фабриці, яку було збудовано на державний кошт. 1756 року М.В. Ломоносов одержав від імператриці у власність «погоріле місце» на Мойці, відбудував там двоповерховий будинок і переніс до нього мозаїчну майстерню. Впродовж наступних дев'яти років тут було виготовлено кілька портретних мозаїк. Чотири роки М.В. Ломоносов з учнями працював над величезною картиною для монумента Петру I – «Полтавською баталією». Її було завершено 1764 р., вже після смерті Єлизавети I. Теорія кольорів була викладена М.В. Ломоносовим 1 липня 1756 р. в його слові на публічних зборах Академії наук: «Слово о происхождении света, новую теорию о цветах представляющее» (Гр 4691(2)).

Розвиток мінералогії в Росії також тісно пов'язаний з ім'ям М.В. Ломоносова, який вперше висловив припущення про те, що головною визначальною ознакою мінералу має бути його хімічний склад. У праці «Слово о рождении металлов от трясения Земли» (1757) вказується, що мінерали в рудних жилах утворюються природним шляхом, і поява одного з них є ознакою присутності іншого (Гр 4691(3)). Одним з перших учених вказав на схожість утворення мінералів і штучних солей. В працях М.В. Ломоносова є також багато думок щодо значення теплоти, тиску та впливу сторонніх речовин у справі зміни та перетворення мінералів, таким

чином випереджаючи ідеї та факти, які лише в другій половині ХХ ст. лягли в основу великого розділу мінералогії та петрографії, що носить назву метаморфізму. М.В. Ломоносов організував повсюдний збір зразків мінералів і створив їхній каталог, працював над «Всеобщей российской минералогией», довів органічне походження ґрунту, торфу, вугілля, нафти, бурштину.

Учений дуже піклувався про розвиток виробничих сил своєї держави. Особливо він підкреслював велику роль металів. У «Слове о пользе химии» він писав: «Ни едино художество, ни едино ремесло простое употребления металлов миновать не может». Виробництво металів М.В. Ломоносов вважав важливим державним завданням. Не тільки в наукових працях, але й у віршах та одах М.В. Ломоносова постійно звучить тема пошуку й використання мінеральних багатств.

У лютому 1757 р. М.В. Ломоносова було призначено радником Академічної канцелярії, він став одним із фактичних керівників Академії наук. 1759 року, як результат своїх зацікавлень географією, він публікує роботу «Разсуждение о большей точности морского пути» (Гр 327(4), яка містить пропозиції щодо організації міжнародної мореплавної академії та розширення робіт з дослідження земного магнетизму, геофізики та метеорології. Примірник цього видання з фондів ВСРВ належав раніше бібліотеці Київської духовної семінарії.

26 травня 1761 р. М.В. Ломоносов спостерігав у себе в будинку за допомогою власноручно виготовленого телескопу рідкісне астрономічне явище – проходження Венери над сонячним диском – і відкрив атмосферу цієї планети. В цьому ж році було опубліковано його статтю «Явление Венеры на Солнце, наблюденное в Санкт-Петербургской императорской Академии наук Мая 26 дня 1761 года». У ВСРВ зберігається два примірники цього видання, які є складовими частинами конволютів (Гр 1010(26) – з власницьким записом архімандрита Паїсія, дарчим – Київській академії та Гр 4689(4)).

У жовтні 1763 р. вченого обрали почесним членом Академії мистецтв, а в грудні він отримав чин статського радника. В цьому ж році М.В. Ломоносов видав «Первыя основания металлургии, или рудных дел» (Гр 3643, Гр 2164, Гр 3999). Один з примірників видання з фондів ВСРВ (Гр 2164) належав Фундаментальній бібліотеці Подільської духовної семінарії, про що свідчить наклейка з її назвою на обкладинці книги. Цікаво, що 1225 примірників

цього видання з ініціативи автора було безкоштовно відіслано на Коляно-Воскресенські заводи [9, 172].

В останні роки життя М.В. Ломоносова його наукові праці були оцінені за межами Росії. Він був обраний почесним членом Шведської академії наук (1760 р.), а потім почесним членом Болонської академії наук (1764 р.). Відкриття Ломоносова збагатили багато галузей знань, а його ідеї далеко випередили науку того часу. Діяльність М.В. Ломоносова була дійсно дуже багатогранною. Вчений зробив значний внесок у розвиток видавничої справи. Він був автором, редактором, перекладачем багатьох книг і журнальних статей, невтомним організатором ряду академічних видань. Власні праці М.В. Ломоносова за його життя видавались більше сімдесяти разів, що становило близько десятої частини всіх світських видань того часу. Ґрунтовно дослідивши досвід західноєвропейського художнього мистецтва XVII–XVIII ст., Ломоносов творчо переробив його, створивши оригінальні, справді красиві композиційні гравюри, віньєтки, вміло використовував шрифти, набірні орнаменти та інші книжкові прикраси. Багато з його видань не втрачають свого наукового та історико-культурного значення й донині. З огляду на це і з нагоди 300-річчя від дня народження вченого Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського оцифрувала і виставила на своєму сайті в складі електронної колекції «З історії науки» «Полное собрание сочинений Михайла Васильевича Ломоносова, с приобщением жизни сочинителя и с прибавлением многих его нигде еще не напечатанных творений» (1784–1787 рр.).

1. *Васильев В.И.* Книга и книжная культура на переломных этапах истории России. Теория. История. Современность. – М., 2005. – 272 с.
2. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : Енцикл. вид. / Упоряд. З.І. Хижняк. – К., 2001. – 734 с.
3. Книга : Энциклопедия. – М., 1998. – 800 с. : илл.
4. *Копанев Н.А.* Книжное оформление прижизненных изданий произведений М.В. Ломоносова // Ломоносов и книга : Сб. науч. тр. – СПб., 1986. – С. 42–60.
5. Литературная энциклопедия. – М., 1934. – Т. 8. – 736 стб. : ил.
6. *Ломоносов М.В.* Российская грамматика. – 1-е изд. – СПб., 1755. – 210, [3] с.
7. *Моисеева Г.* Ломоносов в работе над древними рукописями // Рус. лит. – СПб., 1962. – № 1. – С. 181–194.

8. *Петров С.О.* Книги гражданской печати XVIII века. – К., 1956. – 300 с.
9. Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века (1725–1800). – М., 1964. – Т. 2. – 515 с.

Summary

The article is devoted to the works of renowned scholar, researcher, poet, advocate of education and the economy Mikhail Vasilyevich Lomonosov. The main directions of scientific research scientist, described his fundamental work on the copies that are stored in the department of old and rare books Vernadsky. Observed in art and publishing features of media works Lomonosov characterizing book culture of the XVIII century.

Key words: M.V. Lomonosov, book culture, konvolyut, alihat, typographical ornaments, frames, engraving, poetry, grammar, metallurgy, physics, chemistry, astronomy.